

УДК 316.65

DOI: [https://doi.org/10.17721/upj.2021.1\(15\).3](https://doi.org/10.17721/upj.2021.1(15).3)

Васютинський В. О.,

доктор психологічних наук,
професор, головний науковий співробітник
Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України
E-mail: vadymvas55@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9808-4550
Scopus ID: 57213606129

ЦІННІСНИЙ КОНТЕКСТ ПОШУКУ УКРАЇНЦЯМИ ВИНУВАТЦІВ ТРИВАННЯ ВІЙНИ НА ДОНБАСІ

У статті проаналізовано результати всеукраїнського психосемантичного опитування 1199 респондентів, проведеного в межах політико-семантичного моніторингу масової політичної свідомості в лютому 2021 р. Питальник, зокрема, містив вислови ціннісного змісту та перелік імовірних винуватців тривання війни на Донбасі.

За головного винуватця громадяни визнають російську владу на чолі з Путіним. Такому звинуваченню психологічно протистоїть приписування провин українським можновладцям.

На основі кореляції оцінок висловів ціннісного змісту і вибору винуватців було встановлено, що проукраїнські респонденти активніше звинувачують: російську владу на чолі з Путіним порівняно з українською владою на чолі із Зеленським або Порошенком; Зеленського та очолювану ним владу порівняно з Порошенком та його владою; Росію та її громадян; мешканців Донбасу; громадян усієї України порівняно з мешканцями Західної України.

Менш принциповим, але теж значущим виявилось ставлення до ринкових економічних реформ. Їхні прихильники звинувачують: владу Путіна більше, ніж владу Порошенка; владу Зеленського більше, ніж владу Путіна; олігархів і мафію; Росію та її громадян; мешканців Донбасу.

В оцінці російських громадян проявилися два аспекти. З одного боку, респонденти звинувачують їх, ідентифікуючи з російською владою та державою, а з другого – єднаються з ними в спільному протистоянні олігархам та мафії.

За уникливими відповідями з приводу винуватців імовірніше криються проросійські постави.

Проявилася невисока схильність громадян до політичних самозвинувачень та намагання позбутися або не набувати почуття провини.

Спостережено тенденцію об'єднувати невинних або менш винних «своїх», протиставляючи їх більш винним «чужим»: Зеленського і Порошенка – Путіну; мешканців Донбасу – США, Європі та НАТО; громадян усієї України – мешканцям Західної України.

Наявність у просторі звинувачень не лише ціннісного, а й суто емоційного контексту закладає потенційні можливості для політико-ідеологічних та ситуаційних маніпуляцій відповідними настроями.

Ключові слова: цінності, політичні орієнтації, ставлення, звинувачення, самозвинувачення, пошук винуватців, почуття провини, колективна провина, групова провина.

Вступ

Постановка проблеми. Напружені очікування більшістю громадян на закінчення війни на Донбасі становлять важливу психоемоційну характеристику загального стану масової свідомості в Україні. Умови, способи й терміни досягнення миру є предметом публічних дискусій, програмних засад і передвиборних гасел, політичних спекуляцій і маніпуляцій.

Воєнні події неминуче підживлюють звинувачувальний контекст громадсько-політичного життя. Згідно з давніми психологічними поясненнями в його основі лежить базальне почуття провини, яке під впливом соціалізаційних чинників дитинства і ціннісного самовизначення в дорослому житті часто-густо трансформується у звинувачувальні постави щодо інших осіб, груп, суспільних інституцій тощо.

Теоретичний аналіз

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тлумачення психологічного змісту провини (почуття провини) і звинувачення мають багату традицію. І. Белик виділяє: онтологічну провину як незадоволення із себе та навколишньої дійсності, конфлікт бажаного і дійсного; почуття провини (провину-рису) як емоційної постави, що формується в процесі соціалізації та пов'язаної з відповідальністю за порушення особистісних моральних засад; емоцію провини (провину-стан) як реакцію на конкретну поведінку, яка суперечить цим засадам (Белик, 2006).

Можна гадати, що вплив онтологічної провини на повсякденне життя людей та їхні стосунки є постійним, проте він важко або й зовсім не піддається особистісній чи колективній рефлексії. Натомість почуття та емоції, які збурує спрямування провини на того чи того суб'єкта, виявляються доволі очевидними та легше стають предметом обговорення й осмислення.

Визначаючи емоції як переживання характеристик потоку інформації, К. Lidin зазначає, що емоціям групи «сумління та почуття провини» відповідає «ламінальний» потік, якого характеризують упорядкованість і гармонія (Lidin, 2021). Можливо, такі привабливі характеристики можуть проявитися за якогось оптимального рівня переживання провини, проте, як зазначає І. Белик, особи з неадекватним переживанням провини – вищим або нижчим за оптимальні значення – є схильними, зокрема, до непрямой агресії, дратівливості, ворожості (Белик, 2006), а це може різною мірою спричиняти міжособові та міжгрупові звинувачення, зокрема й у ціннісних сферах життєдіяльності.

Без сумніву, абсолютній більшості людей комфортніше почуватися невинуватими, а в разі потреби звертати провину на когось, а не на себе. Н. Xu et al. розглянули конструкцію невинуватості на міжособовому та міжгруповому рівні. Міжособова провина є просоціальною та інтроспективною. Колективна провина – це замісне прийняття переступів групи. Проте якщо терпіти провину стає надто боляче або шкідливо, люди намагаються не почуватися винними. Обирана ними власна невинуватість – це відмова від важкого психічного розладу випереджувальної провини. Така безневинність вимагає великих зусиль для захисту та виправдання. Вона може бути руйнівною, коли, наприклад, під час масштабних конфліктів звичайні «безневинні» люди схильні ставати нещадними (Xu, Vegue, & Shankland, 2011).

Нещадність істотно посилюється, коли в її основі лежить ціннісна ідентифікація з референтною групою, яка протистоїть групі-недругові. N. Hollander інтерпретує травму в умовах тривалого середовища насильства та війни як ідеологію, що виключає можливості для миротворення. Психологічний досвід двох ворогуючих народів поглинає особливості історії, ідентичності великих груп, ідеологічну гегемонію та владну ієрархію, і все це формує складні системні асиметрії, що перешкоджають можливостям справедливого примирення (Hollander, 2016). Подібним чином у дослідженні J. Dresler-Hawke & H. Liu сором негативно корелює з показниками національної ідентичності та колективної самооцінки. Саме ці останні, а не колективний сором є

рушійною силою всієї моделі взаємозв'язків між змінними – історичним становищем національної ідентичності, колективною самооцінкою та колективною ганьбою (Dresler-Hawke, Liu, 2006). K. Sharvit et al. підкреслюють важливість уникання колективної провини на основі ідентифікації з групою та консервативної ідеологічної спрямованості. Проте колективна провина може посилюватися в разі виснаження психічних ресурсів когнітивним навантаженням (Sharvit, Brambilla, Babush, & Colucci, 2015).

M. Wohl et al. показують важливу роль, яку виконує категоризація членів групи, коли настає відповідальність за заподіяння шкоди іншій групі. Може йтися як про прийняття колективної провини, так і про покладання її на членів інших соціальних груп, які, на думку суб'єктів категоризації, завдали шкоди їхній групі (Wohl, Branscombe, & Klar, 2006). Отже, ідентифікація зі своєю групою може ставати підставою для переживання почуття (колективної) провини або сорому за її дії. Як зазначають N. Solak et al., у контексті міжгрупових конфліктів вияв членами автгрупи незадоволення щодо інгрупи посилює почуття колективної провини в тих членів інгрупи, які й раніше розглядали міжгрупову ситуацію як нелегітимну (Solak, Tagar, Cohen-Chen, Saguy, & Halperin, 2017). Про складні зв'язки між почуттям групової гідності і колективної провини пишуть N. Schori-Eyal et al. Посилення почуття гідності приводить до сильнішого почуття провини лише в тих членів групи, які пишуться зі своєї групи і вважають її за вищу від інших (Schori-Eyal, Tagar, Saguy, & Halperin, 2015).

У просторі вивчення ціннісних ідентифікацій і колективних провин однієї з найпопулярніших соціально-психологічних тем є аналіз національної ідентичності. Наприклад, V. Bonnot et al. показали, що студенти французького походження (на відміну від алжирського) підтримують норму заборони на каяття за війну та колишню колонізацію Алжиру і виявляють дуже низький рівень колективної провини та емоцій морального обурення. Особливо це характерно для студентів із правою політичною орієнтацією та національною ідентифікацією у формі прославляння своєї країни (Bonnot, Krauth-Gruber, Drozda-Senkowska, & Lopes, 2016).

K. Hamer et al. зазначають, що звичайно національна ідентифікація негативно пов'язана з міжгруповим прощенням. Вони дослідили два способи, за якими національна ідентифікація співвідноситься з примиренням: загальне почуття належності та відкритість до інших (наприклад, ідентифікація з усім людством) позитивно зумовлюють міжгрупове прощення; більш конкретне почуття особливостей та переваг інгрупи (колективний нарцисизм та інші захисні форми ідентифіка-

ції) негативно впливають на готовність прощати. Отримані результати підтвердили двоїстий і неоднозначний характер такого зв'язку: сліпий патріотизм (на основі колективного нарцисизму) відігравав лише незначну роль у взаємозв'язку між національною ідентифікацією і міжгруповим прощенням, а конструктивний патріотизм (що ґрунтується на ідентифікації з людством) не був пов'язаний із міжгруповим прощенням (Hamer, Penczek, Bilewicz, 2018).

Відносно невелику традицію має психологічне вивчення колективної провини та способів запобігання або зараджування йому в Україні. Л. Найдьонова підкреслює таку властивість українського менталітету, як психологію жертви. Суспільство інфіковане соціальними страхами, політичним нігілізмом та браком довіри до влади. В основі цих рис лежать глибоко заховані негативні емоції та почуття. Найбільш патогенні серед них – ірраціональні фонові, до яких належить і почуття провини (Найдьонова, 2012, с. 161).

Війна на Донбасі посилила соціально-психологічний інтерес науковців до ціннісного контексту суспільного розвитку. С. Гарькавець і Л. Волченко пишуть про психологічну роль жертв і втрат, яких зазнають конфліктуючі сторони в непримиренному протистоянні. Підвищена віктимність мешканців Донбасу стала однією з причин того, що політичний конфлікт переріс у збройний: якщо «ми жертви», то можемо робити все що завгодно, а головне, не нести відповідальності за скоєні аморальні та протиправні дії. «Жертви» з обох боків демонструють власну жертвовність, прагнуть закріпити й посилити відчуття того, що їхня війна справедлива, а отже, вони можуть дозволити собі більше, ніж співчуття. Натомість можливість розв'язання збройного конфлікту має ґрунтуватися на конструктивному ставленні одних до одних із метою примирення та прощення (Гарькавець, Волченко, 2018).

На жаль, на масовому рівні (не лише на ньому, але тут ідеться саме про масовий) ми є далекими від порозуміння. З одного боку, в українських медіа та соціальних мережах мають поширення донбасофобські тексти, що стигматизують регіон і його мешканців, перекладають на них однозначну відповідальність за те, що відбувається. Для масової свідомості стає прийнятною ідея колективної відповідальності населення Донбасу (Кононов та ін., 2018, с. 22). Із другого боку, чимала частина мешканців регіону, особливо на його окупованій території, безапеляційно покладає вину за людські та матеріальні втрати на українську армію та добровольчі батальйони. У деякого з них це навіть призвело до кардинальної зміни політичних поглядів та відмови від української ідентичності (Яковлева та ін., 2020).

Зрозуміло, що в таких масштабних бойових діях, які мали і досі мають місце на Донбасі, годі сподіватися на цілковито гармонійну поведінку принаймні однієї зі сторін. Завжди знайдуться факти, які спонукають звинувачувати противника. А коли навіть фактів немає, то досить самого суб'єктивного бажання погано думати про ворогів, аби бути переконаним у їхній винуватості. Говорячи про неприглядні події історичного минулого українців, В. Бабка застерігає, що не треба боятися чи соромитися кривавих сторінок власної історії, а визнавати й спокутувати їх. Така позиція – це своєрідний тест на европридатність (Бабка, 2015). Очевидно, що й війна на Донбасі – наше ще не минуле, а теперішнє – має підлягати максимально об'єктивній, а водночас емоційно виваженій оцінці. Без такої оцінки шлях до примирення буде набагато довшим.

Мета статті полягає у виявленні ціннісних параметрів пошуку українцями винуватців тривання війни на Донбасі на основі аналізу результатів масового психосемантичного опитування громадян України.

Методологія дослідження

Виклад основного матеріалу. У межах багаторічного психосемантичного моніторингу масової політичної свідомості, що його з 1994 р. проводять Інститут соціальної та політичної психології НАПН України та Асоціація політичних психологів України, у лютому 2021 р. опитано 1199 респондентів з усіх регіонів України (за винятком окупованих Криму та частини Донбасу). Вибірку було структуровано відповідно до показників віку, статі, місця проживання дорослого населення України.

Застосований у дослідженні питальник містив 52 вислови з приводу різних аспектів громадсько-політичного та особистого життя респондентів. Зміст висловів респонденти оцінювали за ознакою «згоден – важко сказати – не згоден». Переведення відповідей у 3-бальну шкалу дало змогу формалізувати отримані дані та виконати низку математико-статистичних операцій.

У питальнику були також запитання про ймовірних винуватців суспільних негараздів. В одному з них ішлося про те, хто, на думку респондентів, найбільше винен у тому, що не вдається припинити війну на Донбасі. Перелік винуватців було складено за результатами попередніх досліджень. Респондентам пропонувано вибрати від одного до трьох пунктів із дев'яти, за потреби дописати свій власний варіант або вибрати опцію «важко відповісти».

Результати і дискусія

Розподіл отриманих оцінок набув такого вигляду (наведено в порядку спадання): «російська влада на чолі з Путіним» (цей варіант позначили 67,3% опитаних); «українські олігархи» (33,6%); «попередня українська влада на чолі з Порошенком» (32,7%); «мешканці Донбасу» (23,8%); «теперішня Росія та її громадяни» (21,4%); «США, Європа, НАТО» (19%); «українська влада на чолі із Зеленським» (17,8%); «важко відповісти» (8,6%); «усі громадяни України» (5,1%); «мешканці Західної України» (2,1%); «інші» (з пропозицією написати, хто саме; позаяк цей варіант обрали лише 16 осіб, або 1,3%, а названі респондентами суб'єкти провини були дуже неоднорідні, то цей пункт у дальшому аналізі не враховано).

У просторі перелічених ознак було проведено факторний аналіз, за результатами якого виділилися п'ять факторів із загальною дисперсією 65,5%.

У першому факторі (вклад у дисперсію 17,8%) поєдналися «звинувачення на адресу влади» – української на чолі із Зеленським (.805) і Порошенком (.749) та російської – на чолі з Путіним (-.327). (Далі для полегшення сприймання тексту оперуватимемо лише прізвищами лідерів без щоразового підкреслювання, що йдеться про всю очолювану ними владу).

Щоб визначити психоідеологічні особливості представників різних груп респондентів – тих, які активніше звинувачували Зеленського, Порошенка або Путіна, ми здійснили попарне порівняння оцінок 52 висловів, що їх дали респонденти із цих трьох груп.

Першу порівнювану пару склали респонденти, які приписували провину за тривання війни Зеленському або Порошенку. Для цього вибірку було поділено на чотири частини: тих, хто звинувачував Порошенка, але не звинувачував Зеленського (таких виявилось 247); тих, хто звинувачував Зеленського, але не звинувачував Порошенка (69); тих, хто звинувачував їх обох (145); тих, хто їх обох не звинувачував (738).

За критерієм Манна-Вітні порівняно оцінки висловів, що їх дали представники перших двох груп – звинувачів Зеленського і Порошенка. Значущі відмінності (в діапазоні $p \leq 0.000 \div 0.044$) зафіксовано в 15 випадках із 52. (Для виразнішого унаочнення відмінностей далі їх наведено у вигляді середніх оцінок по кожній групі). Найбільшу різницю зафіксовано за такими висловами (табл. 1).

Таблиця 1

**Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки
в групах респондентів, які звинувачують владу на чолі
із Зеленським або Порошенком**

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значу- щість відмінно- стей ($p \leq$)
		Зеленського	Порошенка	
1.	Мирні ініціативи президента Зе- ленського – надійна основа для припинення війни на Донбасі, збереження територіальної ціліс- ності держави	1.62	2.18	0.000
2.	Відтоді, як президентом став Володимир Зеленський, почала відновлюватися довіра народу до влади	1.46	1.91	0.000
3.	Зеленський виявився нічим не кращим за Порошенка, тому що скоріше він пішов би у відставку, то було б краще	2.39	1.89	0.000
4.	Українсько-російську двомов- ність треба закріпити в Консти- туції	1.67	2.11	0.000
5.	Позбутися комуністичного мину- лого – неодмінна умова прогресу нашого суспільства, слід продов- жувати декомунізацію України	2.48	2.08	0.000

За змістовими характеристиками отримані оцінки виразно діляться на дві групи. Перші стосуються до діяльності обох президентів і показують очікувану прихильність звинувачів Порошенка до Зеленського, як і навпаки. Другі розкривають ставлення респондентів до українсько-російсько-радянської проблематики: ті, хто звинувачує Зеленського, мають більш проукраїнські погляди порівняно з противниками Порошенка.

Другий аспект аналізу становило порівняння даних звинувачів Зеленського і Путіна. Тут теж виділено чотири групи: тих, хто звинувачував Зеленського, але не звинувачував Путіна (120 респондентів); тих, хто звинувачував Путіна, але не звинувачував Зеленського (713); тих, хто звинувачував їх обох (94); тих, хто їх обох не звинувачував (272). Значущі відмінності між двома першими групами проявилися в 39 випадках ($p \leq 0.000 \div 0.041$). Найбільше відрізняються оцінки за такими показниками (табл. 2).

Таблиця 2

**Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки
в групах респондентів, які звинувачують владу на чолі
із Зеленським або Путіним**

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінно- стей ($p \leq$)
		Зеленського	Путіна	
1.	У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	1.96	2.5	0.000
2.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	2.28	1.65	0.000
3.	Україна – європейська держава і має прямувати в Європу	2.02	2.65	0.000
4.	Європейський Союз – красивий міраж, до якого нам не дійти ніколи	2.36	1.84	0.000
5.	Позбутися комуністичного минулого – неодмінна умова прогресу нашого суспільства, слід продовжувати декомунізацію України	1.87	2.42	0.000
6.	Надходження західноєвропейських та американських інвестицій є неодмінною умовою успішного виходу України з кризи	1.72	2.29	0.000
7.	Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії	2.07	1.4	0.000
8.	На Донбасі Україна веде народну війну проти окупантів	1.82	2.42	0.000
9.	Незважаючи ні на що, події в Україні загалом розвиваються в правильному напрямі	1.45	2.17	0.000
10.	Рівень мого власного добробуту залежить насамперед від мене, а не від соціально-економічної та політичної ситуації в державі*	3.28	2.72	0.000

Примітка: * – вислів оцінювано за 5-бальною шкалою

Більшість показаних тут відмінностей є очевидною і стосується до конкуренції українських і російсько-радянських цінностей, політичних орієнтацій України на Росію або на західний світ, перспектив розвитку нашої країни: противники Зеленського є більш проросійськими (на відміну від вищеописаного порівняння їх із противниками Порошенка), противники Путіна – проукраїнськими.

Противники Путіна позитивніше оцінюють діяльність Зеленського, ніж противники самого Зеленського. Натомість вислів, який має критичний зміст щодо обох українських президентів – Зеленського і Порошенка, активніше підтримують ті, хто звинувачує Зеленського, а не Путіна. Тобто оцінки Зеленського і Порошенка в протиставленні їх Путіну зближуються.

Водночас противники Зеленського виявляють більш самостійну економічну позицію, ніж ті, хто воліє звинувачувати Путіна. Можна гадати, що така різниця радше характеризує особливості економічно пасивного електорату Зеленського.

Розподіл звинувачів Порошенка і Путіна серед опитаних виявився таким: 177 осіб звинувачували Порошенка, але не Путіна; 592 – звинувачували Путіна, але не Порошенка; 215 – звинувачували їх обох; 215 – їх обох не звинувачували. Значущі відмінності в оцінках противників Порошенка і Путіна спостережено в 45 випадках ($p \leq 0.000 \div 0.038$). Вислови, оцінки яких мають найбільшу різницю, наведено в табл. 3.

Таблиця 3

**Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки
в групах респондентів, які звинувачують владу на чолі
з Порошенком або Путіним**

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей ($p \leq$)
		Порошенка	Путіна	
1.	У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	1.87	2.59	0.000
2.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	2.37	1.55	0.000

3.	Україна – європейська держава і має прямувати в Європу	1.9	2.69	0.000
4.	Позбутися комуністичного минулого – неодмінна умова прогресу нашого суспільства, слід продовжувати декомунізацію України	1.81	2.5	0.000
5.	Необхідно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів	1.85	1.29	0.000
6.	Найнебезпечнішим ворогом народу України, його державності та демократії є націоналізм	2.4	1.69	0.000
7.	Європейський Союз – красивий міраж, до якого нам не дійти ніколи	2.36	1.79	0.000
8.	Надходження західноєвропейських та американських інвестицій є неодмінною умовою успішного виходу України з кризи	1.75	2.31	0.000
9.	Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії	2.06	1.37	0.000
10.	На Донбасі Україна веде народну війну проти окупантів	1.71	2.45	0.000
11.	Нікому не потрібну війну на Донбасі розв'язала порошенківська влада	2.4	1.79	0.000
12.	Незважаючи ні на що, події в Україні загалом розвиваються в правильному напрямі	1.5	2.16	0.000
13.	Цивілізоване запровадження ринку землі створить передумови для процвітання українського села	1.72	2.3	0.000

На підставі цих даних можна зробити висновок, що в ставленні респондентів до Путіна тут в основному відтворено такі самі постави, що й у попередньому зіставленні оцінок провини Путіна і Зеленського.

Звинувачі Путіна, які водночас не наділяють провиною Порошенка, виразно орієнтуються на українські цінності – дещо більшою мірою, ніж респонденти, які звинувачували Путіна порівняно з оцінками Зеленського.

Можна, отже, стверджувати, що звинувачення двох головних на сьогоднішній день українських політичних опонентів виявляються полярними щодо звинувачень російської влади, тобто на оцінки політичного змісту істотно впливає не лише наявність суперечностей між обома «внутрішньоукраїнськими» суб'єктами (а відтак і полярне сприймання їхніх провин), а й подібне ставлення до них як до «своїх» на відміну від «чужих» (що пом'якшує звинувачувальний характер відповідних оцінок).

У **другому** факторі (14,5%) також мають місце звинувачення на адресу російської влади на чолі з Путіним (,687) на одному полюсі, але на другому їхньою альтернативою стала відмова від відповіді («важко сказати»; -,885). Можна гадати, що зміст фактору відображає «готовність звинувачувати Путіна та інших російських можновладців або приховуване небажання їх звинувачувати».

Відповідно до цих оцінок утворилися такі групи: Путіна звинувачували 797 осіб; відмовилися від відповіді 93 респонденти; 10 осіб одночасно звинуватили Путіна і відмовилися від відповіді; 299 опитаних дали інші варіанти відповіді. Значущі відмінності між противниками Путіна і тими, хто не відповів, мали місце в 21 випадку ($p \leq 0.000 \div 0.046$). Найбільш по-різному оцінені вислови містить табл. 4.

Таблиця 4

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які не дали відповіді про звинувачення або звинувачують владу на чолі з Путіним

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто		Значущість відмінностей ($p \leq$)
		не дав відповіді	звинувачує Путіна	
1.	У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	2.12	2.48	0.000
2.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	2	1.66	0.000

3.	Необхідно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів	1.72	1.37	0.000
4.	Найнебезпечнішим ворогом народу України, його державності та демократії є націоналізм	2.17	1.78	0.000
5.	Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії	1.86	1.41	0.000
6.	Незважаючи ні на що, події в Україні загалом розвиваються в правильному напрямі	1.86	2.15	0.000

Отже, найхарактернішою рисою респондентів, які уникли відвертої відповіді на поставлене запитання щодо провини тих чи тих суб'єктів, виявилася їхня прихильність до проросійських висловів. Можна гадати, що в громадсько-політичному контексті за униканням конкретних звинувачень із приводу війни на Донбасі здебільшого криється проросійська позиція «відмовників». Перелік причин такої поведінки може містити острах перед можливими комунікативними, правовими, моральними наслідками розкриття своїх поглядів, нездатність або небажання протистояти панівному в суспільстві дискурсу звинувачення Росії, брак аргументів на обстоювання такої позиції.

Третій фактор (11,7%) виявився пов'язаним із ціннісно-ідеологічним змістом: на його протилежних полюсах опинилися звинувачення в бік США, Європи, НАТО (-,883) і мешканців Донбасу (,515). Очевидно, Захід і Донбас набули тут статусу політико-ідеологічних опонентів та носіїв принципово відмінних – «західно-демократичних і російсько-радянських цінностей».

Звинувачення в бік мешканців Донбасу висловили 268 респондентів; на адресу США, Європи та НАТО – 211; звинуватили тих і тих – 17 осіб; не звинувачували ні тих, ні тих – 703 особи. Значущі відмінності в оцінках перших двох груп проявилися в 40 випадках ($p \leq 0.000 \div 0.029$). Найбільш відповідні вислови та їхні оцінки відображено в табл. 5.

Таблиця 5

**Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки
в групах респондентів, які звинувачують мешканців Донбасу
або США, Європу, НАТО**

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значу- щість відмінно- стей ($p \leq$)
		мешканців Донбасу	США, Європу, НАТО	
1.	У незалежній Україні і державно, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	2.61	1.92	0.000
2.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	1.52	2.21	0.000
3.	Україна – європейська держава і має прямувати в Європу	2.69	1.99	0.000
4.	Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії	1.33	1.94	0.000
5.	Позбутися комуністичного минулого – неодмінна умова прогресу нашого суспільства, слід продовжувати декомунізацію України	2.47	1.97	0.000
6.	Найнебезпечнішим ворогом народу України, його державності та демократії є націоналізм	1.75	2.24	0.000
7.	Незважаючи ні на що, події в Україні загалом розвиваються в правильному напрямі	2.26	1.78	0.000
8.	На Донбасі Україна веде народну війну проти окупантів	2.42	1.93	0.000
9.	Одне з найголовніших завдань влади – стимулювати людей до володіння приватною власністю, ефективно її захищати	2.42	1.93	0.000
10.	Глибокі реформи в економіці, державному управлінні та інших сферах суспільного життя – це те, чого найбільше чекає і на що сподівається народ	2.74	2.22	0.000

Отримані оцінки показують домінування проукраїнського змісту у звинуваченнях мешканців Донбасу та проросійського – у звинуваченнях політичного Заходу. Аналогічна різниця проявилася в економічних поставах респондентів: звинувачі Донбасу показали сильнішу прихильність до економічних реформ, ніж їхні опоненти.

Четвертий фактор (10,9%) відображає суперечність між «звинуваченнями громадянами самих себе і звинуваченнями олігархів» – у вигляді альтернатив «усі громадяни України» (,601) і «Росія та її громадяни» (,545) на одному полюсі та «українські олігархи» (-,653) – на другому. Тут вочевидь спрацьовує «класовий» поділ на безневинних простих людей і винуватців-олігархів. При цьому ставлення до пересічних росіян почасти корелює зі звинуваченнями російської влади, а почасти – зі сприйманням їх як подібних до себе, «своїх».

У просторі відповідних ознак ми розглянули два відношення – між звинуваченнями громадян України та українських олігархів і між звинуваченнями на адресу українських і російських громадян.

Вибираючи між громадянами України та олігархами, 50 опитаних звинуватили самих громадян; 392 визнали за винних олігархів; 11 осіб вибрали обидва варіанти оцінки; 746 – не звинуватили ні громадян, ні олігархів. Значущими виявилися відмінності в оцінках 16 висловів ($p \leq 0,000 \div 0,048$). Найбільш характерними стали такі оцінки (табл. 6).

Таблиця 6

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачують громадян України або українських олігархів

№ № пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей ($p \leq$)
		громадян України	українських олігархів	
1.	Глибокі реформи в економіці, державному управлінні та інших сферах суспільного життя – це те, чого найбільше чекає і на що сподівається народ	2.04	2.59	0.000
2.	Якщо в нашій країні утвердиться сильна й рішуча влада, яка наведе порядок нехай і ціною обмеження демократії, я її цілком підтримаю	1.92	2.33	0.000

Отже, ті, хто звинувачує олігархів, хочуть економічних реформ і наведення порядку. У їхній свідомості доволі несуперечливо поєднуються два насправді розбіжні шляхи подолання влади олігархату: більш принциповий та ефективний шлях реформування і більш очевидний та позірно слухний шлях приборкування багатіїв-визискувачів.

Інакшими виявилися співвідношення між звинуваченнями на адресу українських і російських громадян. Самих себе як громадян України звинуватили 50 респондентів; Росію та її громадян – 246; одних і других – 11; нікого з них – 892 особи. У 20 випадках відмінності в оцінках висловів респондентами з перших двох груп виявилися значущими ($p \leq 0,000 \div 0,05$). Найвиразнішими ці відмінності були щодо таких висловів (табл. 7).

Таблиця 7

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачують громадян України або Росію та її громадян

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей ($p \leq$)
		громадян України	Росію та її громадян	
1.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	2.1	1.49	0.000
2.	Вивести країну з кризи здатні українські патріоти. Відродження національної самосвідомості дасть Україні змогу стати могутньою державою	2.18	2.57	0.001
3.	Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії	1.94	1.41	0.000
4.	На Донбасі Україна веде народну війну проти окупантів	2.08	2.51	0.000
5.	Краще маленька ганьба, ніж велика війна	2.36	1.94	
6.	Глибокі реформи в економіці, державному управлінні та інших сферах суспільного життя – це те, чого найбільше чекає і на що сподівається народ	2.08	2.62	0.000

За цими показниками можемо спостерігати відношення, подібні до тих, що їх описано в більшості попередніх порівнянь: тим, хто звинувачує російських громадян, притаманні виразніші проукраїнські та, почасти, реформаторські погляди; а тим, хто звинувачує громадян України, – проросійські. До останніх додалася ще одна характеристика – капітулянтські настрої.

У п'ятому факторі (10,6%) увиразнилися внутрішньоукраїнські основи звинувачень: оцінки мешканців Західної України (.851) і всіх громадян України (-.363) відображають суперечність «загальноукраїнських і західноукраїнських постав».

Вину за тривання війни поклали на всіх громадян України 59 респондентів; на мешканців Західної України – 23; на одних і других – дві особи; нікого з них не звинуватили 1115 респондентів. Оцінки висловів респондентами двох перших груп виявилися значущі відмінними в 25 випадках ($p \leq 0,000 \div 0,049$). Найбільш показові наведено в табл 8.

Таблиця 8

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачують громадян України або мешканців Західної України

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей ($p \leq$)
		громадян України	мешканців Західної України	
1.	У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	2.42	1.65	0.000
2.	Україна – європейська держава і має прямувати в Європу	2.47	1.74	0.000
3.	Європейський Союз – красивий міраж, до якого нам не дійти ніколи	1.85	2.48	0.002
4.	Позбутися комуністичного минулого – неодмінна умова прогресу нашого суспільства, слід продовжувати декомунізацію України	2.36	1.57	0.000

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей (p ≤)
		громадян України	мешканців Західної України	
5.	Вивести країну з кризи здатні українські патріоти. Відродження національної самосвідомості дасть Україні змогу стати могутньою державою	2.24	1.48	0.000
6.	Найнебезпечнішим ворогом народу України, його державності та демократії є націоналізм	1.78	2.65	0.000
7.	Нікому не потрібну війну на Донбасі розв'язала порошенківська влада	2.03	2.65	0.001
8.	Якщо в нашій країні утвердиться сильна й рішуча влада, яка наведе порядок нехай і ціною обмеження демократії, я її цілком підтримаю	1.88	2.57	0.000

І знову бачимо домінування українсько-російсько-радянського дискурсу: звинувачі мешканців Західної України очікувано тяжіють до проросійського та пов'язаного з ним антидемократичного світогляду.

Зіставлення цих даних із показниками третього фактору привертає увагу різним змістом протиставлення «своїх» і «чужих». З одного боку, провини мешканців Донбасу з приводу війни зазначило набагато більше респондентів, ніж провини мешканців Західної України. А з другого боку, провини мешканців Донбасу протиставлено провинам «не своїх» західних країн, натомість провинам західняків опонують провини більшості українських громадян.

Висновки

Визначення винуватців тривання війни на Донбасі істотно ґрунтується на ціннісних уподобаннях респондентів у громадсько-політичній сфері.

За безумовно головного винуватця українські громадяни визнають російську владу на чолі з Путіним. Цим звинуваченням психологічно протистоять звинувачення на адресу української влади – як попередньої на чолі з Порошенком, так і теперішньої на чолі із Зеленським.

Більш проукраїнські респонденти (порівняно з менш проукраїнськими) активніше звинувачують Путіна, ніж Порошенка або Зеленського, звинувачують Зеленського сильніше за Порошенка, звинувачують Росію та її громадян, мешканців Донбасу, загалом громадян України порівняно з мешканцями Західної України.

Менш принциповим, але теж значущим виявилось ставлення до ринкових економічних реформ. Їхні прихильники дужче звинувачують Путіна, ніж Порошенка, Зеленського – ніж Путіна, олігархів, Росію та її громадян, мешканців Донбасу.

В оцінці російських громадян проявилися два аспекти. З одного боку, їх звинувачують, ототожнюючи з російською владою та Росією як державою, а з другого – із ними еднаються в спільному протиставленні олігархам.

За уникливими відповідями з приводу винуватців імовірніше криються проросійські постави.

Проявилася невисока схильність громадян до політичних самозвинувачень.

Спостережено тенденцію об'єднувати невинних або менш винних «своїх», протиставляючи їх більш винним «чужим»: Зеленського і Порошенка – Путіну, мешканців Донбасу – США, Європі та НАТО, громадян усієї України – мешканцям Західної України.

Виразна наявність у просторі звинувачень не лише ціннісного, а й суто емоційного контексту закладає потенційні можливості для політико-ідеологічних та ситуативних маніпуляцій відповідними настроями.

Перспективи подальших досліджень можуть полягати в розкритті психологічних механізмів трансформації індивідуального і колективного почуття провини як риси і стану в політичні оцінки звинувачувального або виправдувального характеру, розробці засобів нейтралізації маніпулятивних впливів у сфері політичних звинувачень, виявленні соціально-психологічних умов запобігання масштабним ціннісним конфліктам.

Декларація про конфлікт інтересів. Автор заявляє про відсутність потенційного конфлікту інтересів стосовно дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Список використаних джерел

- Bonnot, V., Krauth-Gruber, S., Drozda-Senkowska, E., & Lopes, D. (2016). Emotional reactions to the French colonization in Algeria: The normative nature of collective guilt. *Social Science Information*, 55(4), 531–554.
- Dresler-Hawke, J. E., Liu H. (2006). Collective shame and the positioning of German national identity. *Psicologia Política*, 32, 131–153.

Hamer, K., Penczek, M., Bilewicz, M. (2018). Between universalistic and defensive forms of group attachment. The indirect effects of national identification on intergroup forgiveness. *Personality and Individual Differences*, 131, 15–20.

Hollander, N. C. (2016). Trauma as ideology: Accountability in the “intractable conflict”. *Psychoanalysis, Culture & Society*, 21, 59–80. DOI:10.1057/pcs.2015.6

Lidin, K. (2021). Emotions as experiences of information flow. *Academia Letters*, 651. DOI: <https://doi.org/10.20935/AL651>

Sharvit, K., Brambilla, M., Babush, M., & Colucci, F. P. (2015). To feel or not to feel when my group harms others? The regulation of collective guilt as motivated reasoning. *Personality and social psychology bulletin*, 41(9), 1223–1235.

Schori-Eyal, N., Tagar, M. R., Saguy, T., & Halperin, E. (2015). The benefits of group-based pride: Pride can motivate guilt in intergroup conflicts among high glorifiers. *Journal of Experimental Social Psychology*, 61, 79–83.

Solak, N., Tagar M. R., Cohen-Chen, S., Saguy, T., & Halperin, E. (2017). Disappointment expression evokes collective guilt and collective action in intergroup conflict: the moderating role of legitimacy perceptions. *Cognition and emotion*, 31(6), 111.

Wohl, M. J., Branscombe, N. R., & Klar, Y. (2006). Collective guilt: Emotional reactions when one's group has done wrong or been wronged. *European review of social psychology*, 17(1), 1–37.

Xu, H., Begue, L., & Shankland, R. (2011). Guilt and Guiltlessness: An Integrative Review. *Social and Personality Psychology Compass*, 5(7), 440–457. DOI: 10.1111/j.1751-9004.2011.00364.x

Бабка, В. Л. (2015). Українська історична пам'ять під впливом інтеграційних факторів. *По той бік Дніпра: вплив контрверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів*. М. О. Фролова (Ред.). Запоріжжя : Інтер-М, 113–118.

Белик, И. А. (2006). Чувство вины в связи с особенностями развития личности. (Автореф. дисс. канд. психол. наук). Санкт-Петербург. Режим доступа: <https://www.disscat.com/content/chuvstvo-viny-v-svyazi-s-osobennostyami-razvitiya-lichnosti>.

Гаркавець, С. О., Волченко, Л. П. (2018). Особливості формування установки конкурентної віктимності в умовах збройного конфлікту – досвід мешканців Донбасу. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 8 (12), 37–41.

Масова свідомість у зоні воєнного конфлікту на Донбасі. (Монографія). І. Ф. Кононов (Ред.). (2018). Вінниця : ТОВ «Твори».

Найдонова, Л. А. (2012). *Рефлексивна психологія територіальних спільнот*. Київ : Міленіум.

Чи потрібні ми Україні? Результати анкетування у невідконтрольних районах Донбасу, аналіз думок та висновки конфліктолога. І. Яковлева (Ред.). (2020). Berlin : DRA. – Режим доступу: <https://civilmplus.org/wp-content/uploads/2020/12/CHi-potribni-mi-Ukrai-ni.-Golosi-okupovanogo-Donbasu..pdf>

References

Bonnot, V., Krauth-Gruber, S., Drozda-Senkowska, E., & Lopes, D. (2016). Emotional reactions to the French colonization in Algeria: The normative nature of collective guilt. *Social Science Information*, 55(4), 531–554.

Dresler-Hawke, J. E., Liu H. (2006). Collective shame and the positioning of German national identity. *Psicologia Política*, 32, 131–153.

Hamer, K., Penczek, M., Bilewicz, M. (2018). Between universalistic and defensive forms of group attachment. The indirect effects of national identification on intergroup forgiveness. *Personality and Individual Differences*, 131, 15–20.

Hollander, N. C. (2016). Trauma as ideology: Accountability in the “intractable conflict”. *Psychoanalysis, Culture & Society*, 21, 59–80. DOI:10.1057/pcs.2015.6

Lidin, K. (2021). Emotions as experiences of information flow. *Academia Letters*, 651. DOI: <https://doi.org/10.20935/AL651>

Sharvit, K., Brambilla, M., Babush, M., & Colucci, F. P. (2015). To feel or not to feel when my group harms others? The regulation of collective guilt as motivated reasoning. *Personality and social psychology bulletin*, 41(9), 1223–1235.

Schori-Eyal, N., Tagar, M. R., Saguy, T., & Halperin, E. (2015). The benefits of group-based pride: Pride can motivate guilt in intergroup conflicts among high glorifiers. *Journal of Experimental Social Psychology*, 61, 79–83.

Solak, N., Tagar M. R., Cohen-Chen, S., Saguy, T., & Halperin, E. (2017). Disappointment expression evokes collective guilt and collective action in intergroup conflict: the moderating role of legitimacy perceptions. *Cognition and emotion*, 31(6), 111.

Wohl, M. J., Branscombe, N. R., & Klar, Y. (2006). Collective guilt: Emotional reactions when one's group has done wrong or been wronged. *European review of social psychology*, 17(1), 1–37.

Xu, H., Bogue, L., & Shankland, R. (2011). Guilt and Guiltlessness: An Integrative Review. *Social and Personality Psychology Compass*, 5(7), 440–457. DOI: 10.1111/j.1751-9004.2011.00364.x

Babka, V. L. (2015). Ukrainska istorychna pam'iat pid vplyvom intehratsiinykh faktoriv [Ukrainian historical memory under influence of integration factors]. *Po toi bik Dnipra: vplyv kontroverziinykh obraziv “inshoho ukrainsia” na formuvannia mentalnykh kordoniv*: Scientific Collection. M. O. Frolov (Ed.). Zaporizhzhia : Inter-M, 113–118. [in Ukrainian].

Belik, I. A. (2006). Chuvstvo viny v svyazi s osobennostyami razvitiya lichnosti [Sense of guilt due to personality traits development]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. St. Petersburg. [in Russian]. Retrieved from: <https://www.dissercat.com/content/chuvstvo-viny-v-svyazi-s-osobennostyami-razvitiya-lichnosti>.

Harkavets, S. O., Volchenko, L. P. (2018). Osoblyvosti formuvannia ustanovky konkurentnoi viktyimnosti v umovakh zbroinoho konfliktu – dosvid meshkantsiv Donbasu [Peculiarities of formation of the attitude of competitive victimhood in the conditions of armed conflict – the experience of Donbas residents]. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 8(12), 37–41. [in Ukrainian].

Masova svidomist u zoni voiennoho konfliktu na Donbasi [Mass Consciousness in the Zone of Military Conflict in the Donbas]: a monograph. I. F. Kononov (ed.). (2018). Vinnytsia, Ltd. “Tvory”. [in Ukrainian].

Naydonova L. A. (2012). *Refleksyvna psykhologhiia terytorialnykh spilnot [Reflexive Psychology of Territorial Communities]*, Kyiv : Millennium. [in Ukrainian].

Does Ukraine need us? The results of the survey in the areas of Donbas that are not controlled by the Ukrainian Government, the analysis of the opinions and the conclusions by a conflict expert. I. Yakovlieva (ed.). (2020). Berlin: DRA. [in Ukrainian]. Retrieved

from: <https://civilmplus.org/wp-content/uploads/2020/12/CHI-potribni-mi-Ukraini.-Golosi-okupovanogo-Donbasu..pdf>

Abstract

Vasiutynskiy V. O.,
Doctor of Psychological Sciences,
Professor, Chief Researcher,
Institute for Social and Political Psychology
of NAES of Ukraine
E-mail: vadymvas55@gmail.com

VALUE CONTEXT OF SEARCH BY UKRAINIANS FOR CULPRITS OF THE ONGOING WAR IN DONBAS

The article analyzes the results of an all-Ukrainian psycho-semantic survey of 1,199 respondents conducted as a part of the political and semantic monitoring of mass political consciousness in February 2021. The questionnaire, in particular, contained statements of value content and a list of possible culprits of the ongoing war in Donbas.

Citizens mostly recognize the Russian government, led by Putin, as the main culprit. Such blaming is psychologically opposed by attributing blame to the Ukrainian authorities.

Based on the correlation of assessments of value content statements and the choice of culprits, it is found that pro-Ukrainian respondents are more active in blaming: the Russian government led by Putin compared to the Ukrainian government led by Zelenskiy or Poroshenko; Zelenskiy and the government headed by him in comparison with Poroshenko and his government; Russia and its citizens; residents of Donbas; and citizens of all Ukraine compared to residents of Western Ukraine.

The attitude to market economic reforms turned out to be less fundamental, but also significant. Their supporters blame: Putin's power more than Poroshenko's power; Zelenskiy's power more than Putin's one; oligarchs and the mafia; Russia and its citizens; and residents of Donbas.

There are two aspects of the assessment of Russian citizens. On the one hand, the respondents blame Russian citizens while identifying them with the Russian authorities and the state, and on the other hand, they unite with them in joint opposition to the oligarchs and the mafia.

Pro-Russian attitudes are more likely to be hidden behind the evasive answers about the culprits.

There is a low propensity of citizens to political self-blame and attempts to get rid of or not gain guilt.

A tendency to unite innocent or less guilty “own”, contrasting them with more guilty “strangers” is revealed: Zelenskyi and Poroshenko versus Putin; residents of Donbas versus the United States, Europe and NATO; and citizens of all Ukraine versus residents of Western Ukraine.

The presence in the space of accusations not only of a value but also of a purely emotional context lay down the potential opportunities for political-ideological and situational manipulations of the corresponding sentiments.

Key words: *values, political orientations, attitudes, blaming, self-blaming, search for culprits, sense of guilt, collective guilt, group guilt.*

Отримано – 8 лютого 2021

Рецензовано – 12 лютого 2021

Прийнято – 18 лютого 2021

Received – February 8, 2021

Revision – February 12, 2021

Accepted – February 18, 2021